

ΕΛΕΝΗΣ Γ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΜΑΡΤΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

ΑΝΑΤΥΠΟΝ ΕΚ ΤΟΥ ΜΗ' ΤΟΜΟΥ (2006) ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

ΑΘΗΝΑΙ 2006

ΕΛΕΝΗΣ Γ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΜΑΡΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

«Μήτε διὰ κακίαν καὶ μοχθηρίαν μεταβάλλον εἰς τὴν δυστυχίαν
ἀλλὰ δι' ἀμαρτίαν τινὰ» (Αριστοτέλους, *Περὶ Ποιητικῆς*, 1453a 9-10)

Ἡ διάκριση τῶν ἀρετῶν σὲ ἠθικὲς καὶ διανοητικὲς ἀποτελεῖ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ καὶ τῆς ποιητικῆς θεωρίας, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ὑπάγει τὸ ἦθος καὶ τὴ διάνοια στὴν τραγικὴ πράξη καὶ τὶς θεωρεῖ ὡς κύριες αἰτίες αὐτῆς¹. Στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, ἄλλωστε, βρίσκεται καὶ ἡ γνωστὴ συζήτηση στοῦ ἔβδομο βιβλίου γιὰ τὴν ἀκρασία, τὴν ἀδυναμία τῆς βουλήσεως, ἡ ὁποία συνεχίζει τὴν προβληματικὴ γιὰ τὸ κατὰ πόσο ἡ ποικιλία τῶν διανοητικῶν ἀρετῶν συντελεῖ στὸν ἐνάρετο πρακτικὸ βίον². Στὴν προσηγηθεῖσα στοῦ ἕκτου βιβλίου ἐννοιολογικὴ σύνδεση ὀρισμένων διανοητικῶν ἀρετῶν, ὅπως ἡ φρόνηση καὶ ἡ σοφία, μὲ τὴν πρακτικὴν ἀρετὴ³, ὁ Ἀριστοτέλης, ἀκολουθώντας τὸν Σωκράτη, ποὺ θεωροῦσε ὅτι ἡ ἄγνοια προσδιορίζει ὅλες τὶς μορφὲς ἀδικίας⁴, ὑποστηρίζει πὼς τὸ ἀληθινὸ

1. *Ποιητικὴ*, VI, 1449b36-1450a: «Ἐπεὶ δὲ πράξεώς ἐστι μίμησις, πράττεται δὲ ὑπὸ τινῶν πραττόντων, οὗς ἀνάγκη ποιούς τινὰς εἶναι κατὰ τε τὸ ἦθος καὶ τὴν διάνοιαν (διὰ γὰρ τούτων καὶ τὰς πράξεις εἶναι φαμεν ποιὰς τινὰς) [πέφυκεν αἷτια δύο τῶν πράξεων εἶναι, διάνοια καὶ ἦθος] καὶ κατὰ ταῦτα καὶ τυγχάνουσι καὶ ἀποτυγχάνουσι πάντες. ἐστὶν δὲ τῆς μὲν πράξεως ὁ μῦθος ἢ μίμησις».

2. Πβ. λ.χ. A. O. Rorty, 'Akrasia and Pleasure. *Nicomachean Ethics* Book 7', στὸ A. O. Rorty (ἐκδ.), *Essays on Aristotle's Ethics*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1980, σσ. 267-284.

3. *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1144b 15-25. Πὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. R. Sorabji, 'Aristotle on the Role of Intellect in Virtue', στὸ A. O. Rorty (ἐκδ.), *Essays on Aristotle's Ethics*, ἐνθ' ἀν., σσ. 201-220.

4. Πὰ τὴ σωκρατικὴ ἀκρασία, πβ. Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 352a-358d, ὅπου καὶ ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἀδικία εἶναι μορφή ἀκούσιας ἄγνοιας, ἐνῶ ἡ πιὸ προωθημένη πλατωνικὴ ἀποψη, ὅπως ἐκφράζεται στὴν *Πολιτεία* 439a-441c, τονίζει τὴ δύναμη τῆς ἐπιθυμίας στοῦ νὰ παραμερίζει τὸν λόγον καὶ τὸν θυμόν. Βλ. σχετικὰ Ἀ. Κουτούγκου, *Περὶ φιλοσοφικῆς μεθόδου*, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα, 2006, σσ. 158-180 καὶ τοῦ ἴδιου, «Περὶ ἀκρασίας: σχέσεις μεταξὺ ὀρθολογισμοῦ καὶ ἠθικότητας, ὑπὸ ἔκδοση, *Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση* (2007). Βλ. ἐπίσης Ἐ. Λεοντσίνη, «Σωκρατικὰ ἠθικὰ παράδοξα καὶ ἀριστοτελικὴ ἀκρασία», *Φιλοσοφία*, 37 (2007), σσ. 171-194.

ἀντικείμενο τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ ἀγαθὸν (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, I.1-2). Ἐδῶ, ὡστόσο, δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἡ ἀκρασία καὶ ἡ θέση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κάθε πράξη, ποὺ στηρίζεται στὴν ἄγνοια, συνεπάγεται ἀκούσια ἄγνοια ὡς πρὸς τὸ τί εἶναι ἡ εὐδαιμονία⁵, ἀλλὰ ἡ ἁμαρτία καὶ ἡ σύνδεσή της μὲ τὴν ἀρετὴ καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνθρώπινη δράση καὶ εὐδαιμονία.

Στὴν ἠθική, ὅπως καὶ στὴ μυθοπλασία, ἡ πράξη συνδέεται κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη μὲ τὸν χαρακτήρα καὶ τὴ σκέψη τοῦ ἐνεργοῦντος, πράγμα ἐξ ἴσου φανερὸ καὶ στὴ *Ῥητορική* του, ὅπου πραγματοποιεῖται ἡ σύνδεση τῆς μυθοπλασίας μὲ τὴν ἠθική καὶ τὴ νομικὴ σφαῖρα⁶. Εἶναι φυσικό, συνεπῶς, ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὸ θέμα τῆς ἁμαρτίας, ὄχι μόνο στὰ ἠθικὰ ἔργα του ἀλλὰ καὶ στὴν *Ποιητική*, σὲ σχέση μὲ τὸν ἀνθρώπινο χαρακτήρα καὶ τὶς πράξεις τοῦ δραματικοῦ προσώπου, καὶ νὰ προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσει ἂν ἡ ἁμαρτία εἶναι ἐλάττωμα ἢ λάθος κρίσης, ἂν εἶναι ἓνα ἐγγενὲς ἐλάττωμα στὴν ἀνθρώπινη φύση, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀποφύγει οὔτε ἓνας ἐνάρετος χαρακτήρας, ἢ σφάλμα ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ἐκ μέρους τοῦ τραγικοῦ ἥρωα ἄγνοια, ἢ ἀδυναμία χαρακτήρα, ἢ ἂν συνδέεται μὲ ἐξωγενεῖς παράγοντες, ὅπως σὲ περιπτώσεις κακοτυχίας ἢ παράλογου ἀτυχήματος, ἂν καὶ σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὸ ἄτομο εἶναι θύμα καὶ ὄχι θύτης, ἢ, τέλος, στὴ μοίρα καὶ στὴν ἐπιλογὴ τοῦ ἴδιου τοῦ φορέα δράσης. Ὅπως δὲ ἡ λέξη ἁμαρτία, ὅπως χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὴν ἀνάλυση τῆς τραγωδίας ποὺ αὐτὸς ἐπιχειρεῖ, θεωρεῖται ὅτι ἔχει διάφορες ἐφαρμογές καὶ ἄλλοτε σημαίνει «ἄγνοια γεγονότος» καὶ ἄλλοτε «ἠθικὸ ἐλάττωμα», «ἠθικὸ λάθος» ἢ «ἠθικὰ λανθασμένη δράση». Στόχος τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ εἶναι ἡ διερεύνηση τῆς ἁμαρτίας⁷, ὅπως αὐτὴ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ ὄγδοο κεφάλαιο τῆς *Ποιητικῆς*, συγκριτικὰ πρὸς τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* καὶ σὲ σχέ-

5. Πὰ τὸ θέμα αὐτό, πβ. A. O. Rorty, 'Akrasia and Pleasure: *Nicomachean Ethics* Book 7', στὸ A. O. Rorty, *Essays on Aristotle's Ethics*, ἐνθ' ἄν., σσ. 267 κ.έ. Πὰ τὴν εὐδαιμονία στὸ πλαίσιο τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλη, πβ. T. Nagel, 'Aristotle on Eudaimonia', στὸ A. O. Rorty, *Essays on Aristotle's Ethics*, ἐνθ' ἄν., σσ. 7-14, καὶ J. L. Ackrill, 'Aristotle on Eudaimonia', στὸ A. O. Rorty, *Essays on Aristotle's Ethics*, ἐνθ' ἄν., σσ. 15-33.

6. Πὰ τὴ σύνδεση τῆς *Ῥητορικῆς* καὶ τῆς *Ποιητικῆς* καὶ τῆς κοινῆς παράδοσης τῆς δικαστικῆς πειθοῦς καὶ τῆς τραγικῆς μίμησης σχετικὰ μὲ τὰ τεκμήρια ἀπεικόνισης τῆς δράσης, πβ. K. Eden, *Poetic and Legal Fiction in the Aristotelian Tradition*, Princeton, Princeton University Press, 1986.

7. Στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα ἡ λέξη ἁμαρτία συνδέεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀστοχίας (*ἁμαρτάνειν*) καὶ στὸ εὖρος τοῦ περιεχομένου της περιλαμβάνονται τὸ ἀτύχημα, τὸ σφάλμα, ἡ ἀδικία, τὸ παράπτωμα, τὸ ἀμάρτημα. Πβ. *Ἠθικ. Νικ.*, XIII, 1135b 12-29. Πβ. γενικότερα, J. M. Bremer, *Hamartia: Tragic Error in the Poetics of Aristotle and in Greek Tragedy*, Amsterdam, 1969.

ση μὲ τὴν ποικιλία νοημάτων καὶ ἐρμηνειῶν ποὺ αὐτὴ ἔχει προκαλέσει στοὺς μελετητές, ἀφοῦ, ὅπως εὐστοχα ἔχει ἐπισημανθεῖ, «παρόλο ποὺ ἔχουν γραφεῖ χιλιάδες σελίδες σχετικά μὲ τὴν ἔννοια αὐτή, ἀκόμη χρειαζόμαστε μία ἐξήγηση ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται πλήρως στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ πρακτικὸ σφάλμα ἐνδέχεται νὰ προκύψει ἀπὸ ἄλλα αἴτια πέραν τῆς μοχθηρίας τοῦ χαρακτήρα καί, παρόλα αὐτά, νὰ εἶναι σημαντικὸ γιὰ τὴν ἀξία τῆς ζωῆς»⁸.

Ὁ Ἀριστοτέλης, στὸ XIII κεφάλαιο τῆς *Ποιητικῆς*, προσπαθώντας νὰ ὀρίσει τὴν τραγωδία στὸ πλαίσιο διερεύνησης τῆς φύσης τῆς ἀνθρώπινης δράσης καὶ εὐδαιμονίας⁹, ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ, ἄλλωστε, καὶ στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, ἀναφέρεται στὴν πλοκὴ τῆς τραγωδίας καὶ στὴν πτώση τοῦ τραγικοῦ ἥρωα, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ ἁμαρτία, ἔτσι ὥστε νὰ προκληθεῖ ὁ ἔλεος καὶ νὰ συντελεστεῖ ἡ κάθαρσις. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν δίνει κάποιο ὀρισμὸ τῆς ἁμαρτίας, ἡ ὁποία ὁμως ἀποτελεῖ καιρία ἔννοια στὴν ὅλη προβληματικὴ τῆς *Ποιητικῆς*, ἀναφέρεται σὲ αὐτήν, ἰδιαίτερα στὸ 1452b 30-1453a 22, καὶ στὸ πλαίσιο τῆς συζήτησης σχετικά μὲ τὸ εἶδος περιπετειῶν ἢ μεταβολῶν τῆς τύχης ποὺ προκαλοῦν τὸν ἔλεον καὶ τὸν φόβον: «Ἐπειδὴ λοιπὸν πρέπει ἡ σύνθεσις τῆς καλλίστης τραγωδίας νὰ μὴν εἶναι ἀπλή ἀλλὰ πεπλεγμένη καὶ νὰ μιμῆται αὐτὴ πράξεις φοβερὲς καὶ οἰκτρὲς, πρῶτον εἶναι φανερὸ ὅτι οὔτε οἱ ἠθικῶς καλοὶ ἄνθρωποι (*ἐπιεικεῖς ἄνδρες*) πρέπει νὰ φαίνονται ὅτι μεταπίπτουν ἀπὸ εὐστοχία σὲ δυστυχία –διότι αὐτὸ δὲ θὰ προκαλοῦσε οὔτε φόβο οὔτε οἶκτο ἀλλὰ ἀποτροπιασμὸ (*μαρὸν ἔστι*)– οὔτε οἱ κακοὶ (*μοχθηροὶ*) ὅτι μεταπίπτουν ἀπὸ ἀτυχία σὲ εὐτυχία¹⁰ –διότι αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ ἀκατάλληλο ἀπ’ ὅλα στὴν τραγωδία, ἀφοῦ δὲν ἔχει τίποτε ἀπ’ ὅσα ἀπαιτοῦνται, δηλαδή δὲν προκαλεῖ σὲ μᾶς οὔτε τὴ *φιλανθρωπία* οὔτε τὸν ἔλεον οὔτε τὸν φόβον. Οὔτε πάλι ὁ ἐξαιρετικὰ κακὸς ἄνθρωπος (*ὁ σφόδρα πονηρὸς*) πρέπει νὰ φαίνεται ὅτι μεταπίπτει ἀπὸ εὐτυχία σὲ δυστυχία, διότι μιὰ τέτοια πλοκὴ εἶναι δυνατὸν βέβαια νὰ κινεῖ τὴν *φιλανθρωπία* μας, ἀλλὰ

8. M. Nussbaum, *The Fragility of Goodness, Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, σ. 382.

9. *Ποιητικὴ*, 1450a 16-23: «ἢ γὰρ τραγωδία μίμησις ἐστὶν οὐκ ἀνθρώπων ἀλλὰ πράξεων καὶ βίου [καὶ ἡ εὐδαιμονία καὶ κακοδαιμονία ἐν πράξει ἐστίν, καὶ τὸ τέλος πράξις τις ἐστίν, οὐ ποιότης· εἰσὶν δὲ κατὰ μὲν τὰ ἦθη ποιοὶ τινες, κατὰ δὲ τὰς πράξεις εὐδαίμονες ἢ τοῦναντίον]· οὐκοῦν ὅπως τὰ ἦθη μιμῆσονται πράττουσιν, ἀλλὰ τὰ ἦθη συμπεριλαμβάνουσι διὰ τὰς πράξεις· ὥστε τὰ πράγματα καὶ ὁ μῦθος τέλος τῆς τραγωδίας, τὸ δὲ τέλος μέγιστον ἀπάντων».

10. Ὅρισμένες τραγωδίαι, ὅπως λ.χ. τοῦ Σοφοκλῆ (*Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ*, *Ἡλέκτρα*, *Φιλοκτήτης*), ἢ τοῦ Εὐριπίδη, (*Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις*, *Ἴων*, *Ἀλκίσις*), καταλήγουν σὲ εὐτυχία.

ὄχι τὸν ἔλεο ἢ τὸ φόβο. Πατὶ ὁ ἔλεος στρέφεται πρὸς αὐτὸν ποὺ ἀναξίως δυστυχεῖ, ὁ φόβος πρὸς αὐτὸν ποὺ εἶναι ὅμοιος μὲ μᾶς, ἔτσι ὥστε αὐτὸ ποὺ συμβαίνει νὰ μὴν εἶναι οὔτε οἰκτρὸ οὔτε φοβερό. Ὑπολείπεται λοιπὸν ὁ χαρακτήρας ποὺ βρίσκεται μεταξὺ τούτων. Εἶναι δὲ τέτοιος αὐτὸς ποὺ δὲν ὑπερέχει κατὰ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴ δικαιοσύνη καὶ δὲν μεταπίπτει στὴν δυστυχία ἐξαιτίας τῆς κακίας του καὶ τῆς μοχθηρίας ἀλλὰ ἐξαιτίας κάποιου σφάλματος, κάποιος ποὺ βρίσκεται σὲ μεγάλη δόξα καὶ εὐτυχία, ὅπως ὁ Οἰδίπους καὶ ὁ Θυέστης καὶ οἱ ἐπιφανεῖς ἄντρες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τέτοια γένη. Εἶναι ἀνάγκη, ἐπομένως, ὁ ἀρτίως συντεθειμένος μῦθος νὰ εἶναι μᾶλλον ἀπλὸς καὶ ὄχι διπλός, ὅπως λένε μερικοί, καὶ νὰ προκαλεῖ μεταβολὴ ὄχι ἀπὸ δυστυχία σὲ εὐτυχία ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο, ἀπὸ εὐτυχία σὲ δυστυχία, ὄχι ἔνεκα κακίας ἀλλὰ ἔνεκα μεγάλου σφάλματος (*δι' ἁμαρτίαν μεγάλην*) ἢ ὅποιου εἶπαμε ἐπιφανοῦς ἢ, ὅπωςδὴποτε, ἀνωτέρου μᾶλλον παρὰ χειρότερου. Ἀπόδειξη ἀποτελεῖ αὐτὸ ποὺ γίνεται σήμερα: παλαιότερα οἱ ποιητὲς παρέτασαν ἀδιακρίτως τοὺς μύθους, τώρα ὅμως οἱ καλύτερες τραγωδίες συντίθενται γύρω ἀπὸ λίγους οἴκους, ὅπως π.χ. γύρω ἀπὸ τὸν Ἀλκμέωνα καὶ τὸν Οἰδίποδα καὶ τὸν Ὀρέστη καὶ τὸν Μελέαγρο καὶ τὸν Θυέστη καὶ τὸν Τήλεφο καὶ σὲ ὅσους ἄλλους ἔτυχε νὰ πάθουν δεινὰ ἢ νὰ πράξουν»¹¹. Στὸ χωρίο αὐτό, ὅπως παρατηρεῖ ὁ A. W. H. Adkins, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ πὼς στὸν 5ο αἰῶνα κάθε ἀλλαγὴ ἀπὸ τὴν εὐτυχία στὴ δυστυχία συνεπάγεται ἁμαρτία, «ἡ ἁμαρτία φαίνεται νὰ ὀρίζει καὶ τὸ ἠθικὸ σφάλμα καὶ τὸ λάθος ἢ τὴν ἀποτυχία, παρουσιάζοντας ὀρθῶς τὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας καί, ἐπομένως, ἡ «διάκριση μῆτε διὰ κακίαν καὶ μοχθηρίαν... ἀλλὰ δι' ἁμαρτίαν τινὰ εἶναι φιλοσοφικὴ, ἀφοῦ ὁ καλύτερος τραγικὸς χαρα-

11. Ἀκολουθῶ στὰ χωρία τῆς *Ποιητικῆς* ποὺ παραθέτω τὴ μετάφραση τοῦ Σίμου Μενάρδου, ἀπλουστευμένη. Πβ. Ἀριστοτέλους, *Περὶ Ποιητικῆς*, μτφρ. Σ. Μενάρδου, εἰσαγ., κείμενο καὶ ἐρμηνεῖα ἀπὸ Ἰ. Συκουτρῆ, Βιβλιοπωλεῖο τῆς Ἑστίας, Ἰ. Δ. Κολλάρου, Ἀθήνα, 1936, σσ. 102 κ.έ. Πβ. ἐπίσης γιὰ χρήσιμα σχόλια Ἀριστοτέλους, *Ποιητικὴ*, εἰσαγ., μτφρ., σχόλια ὑπὸ Στάθη Ἰω. Δρομάζου, Κέδρος, 1980. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τὰ συναισθήματα τοῦ ἔλεους καὶ τοῦ φόβου καὶ στὴ *Ρητορικὴ* του (1378a κ.έ.). Πὰ τὸ θέμα αὐτὸ καθὼς καὶ γιὰ τὴ σύνδεση τῆς ἀριστοτελικῆς θεωρίας τῶν συναισθημάτων μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ ποιητικὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη, πβ. κυρίως A. Nehamas, 'Pity and Fear in the Rhetoric and the Poetics', στὸ A. O. Rorty (ἔκδ.), *Essays on Aristotle's Poetics*, ἔνθ' ἄν., σσ. 291-314. Πβ. ἐπίσης T. H. Irwin, 'Ethics in the Rhetoric and in the Ethics', στὸ A. O. Rorty, *Essays on Aristotle's Rhetoric*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1996, σσ. 142-174, S. R. Leighton, 'Aristotle and the Emotions', στὸ A. O. Rorty, *Essays on Aristotle's Rhetoric*, ἔνθ' ἄν., σσ. 206-237, J. M. Cooper, 'An Aristotelian Theory of the Emotions', στὸ A. O. Rorty, *Essays on Aristotle's Rhetoric*, ἔνθ' ἄν., σσ. 238-257 καὶ P. Ricoeur, 'Between Rhetoric and Poetics', στὸ A. O. Rorty, *Essays on Aristotle's Rhetoric*, ἔνθ' ἄν., σσ. 324-384.

κτῆρας δὲν πρέπει νὰ ἔχει μιὰ κακὴ ἠθικὴ ἔξιν ἀλλὰ νὰ εἶναι ἀκρατῆς καὶ νὰ ἔχει περιπέσει σὲ ἠθικὴ πλάνη»¹².

Τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ κεφ. XIII τῆς *Ποιητικῆς* ἔχει δώσει ἀφορμὴ νὰ διατυπωθοῦν πολλὲς ἀντίθετες μεταξὺ τους ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἁμαρτίας¹³, ἡ ὁποία, ἄλλωστε, θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς τὸ κεντρικὸ σημεῖο τῆς τραγωδίας. Εἶναι εὐρέως ἀποδεκτὴ ἡ ἀποψη ὀρισμένων μελετητῶν σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ἡ ἁμαρτία, ὅπως χρησιμοποιοεῖται στὴν *Ποιητικὴ*, ἀποτελεῖ ἓνα ἐλάττωμα ἢ ἀδυναμία τοῦ χαρακτήρα¹⁴, ἐρμηνεῖα πὺ δίδει περιθώριο νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ πάντοτε δημοφιλῆς ἀντίληψη σχετικὰ μὲ τὴν ποιητικὴ δικαιοσύνη, ἡ ὁποία βρῆκε εὐκόλη ἐφαρμογὴ στὶς τραγωδί-ες τοῦ Shakespeare, στὶς ὁποῖες, γιὰ παράδειγμα, βλέπουμε πὺς ὁ Ἄμλετ ἦταν ἓνας καλὸς ἄνθρωπος πὺ καταστράφηκε ἀπὸ ἀναποφασιστικὸτητα, ὁ Μάκβεθ ἀπὸ φιλοδοξία, ὁ Ὅθελλος ἀπὸ ζήλεια. Πραγματικά, ἡ συνταγὴ αὐτὴ ἦταν τόσο ἀποτελεσματικὴ στὴν ἐφαρμογὴ τῆς πάνω στὴν τραγωδία τῆς Ἀναγέννησης, πὺ ἔπρεπε νὰ μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὴν αὐθεντία τοῦ Ἀριστοτέλη καί, ἴσως, κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ ἐρμηνεῖα αὐτὴ τῆς ἁμαρτίας νὰ ἀποτελεῖ πιὸ χρήσιμο κριτικὸ ἐργαλεῖο ἀπὸ τὴν ἁμαρτία πὺ ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ὑπ' ὄψιν του¹⁵.

Ἡ ἀποψη αὐτὴ, ὅτι δηλαδὴ ὁ χαρακτήρας τοῦ τραγικοῦ ἥρωα πρέπει νὰ ἐμπεριέχει ἓνα κατακριτέο ἐλάττωμα πὺ τὸν ὀδηγεῖ στὴν καταστροφή, μὲ συνέπεια νὰ ἀμβλύνονται τὰ πιθανὰ συναισθήματα ἀγανάκτησης τοῦ θεατῆ, καθὼς γίνεται μάρτυρας τῆς τιμωρίας του ὡς αὐτουργοῦ τῆς προσωπικῆς του καταστροφῆς, ὀφείλει τὴ διατύπωσή τῆς κυρίως στὸν S. H. Butcher¹⁶,

12. A. W. H. Adkins, 'Aristotle and the Best Kinds of Tragedy', *Classical Quarterly*, XVI (1966), σσ. 78-102, σημ. 8 καὶ σσ. 89-90, ὅπου καὶ ὁ σχολιασμὸς τῆς πολυσυζητημένης φράσης «μήτε διὰ κακίαν καὶ μοχθηρίαν μεταβάλλων εἰς τὴν δυστυχίαν ἀλλὰ δι' ἁμαρτίαν τινά».

13. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό, πβ. T. G. W. Stinton, 'Hamartia in Aristotle and Greek Tragedy', *Classical Quarterly*, 25 (1975), σσ. 221-254. Πὰ πιὸ σύγχρονες προσεγγίσεις τῆς ἔννοιας τῆς ἁμαρτίας σὲ σχέση μὲ τὴν παρουσία αὐτῆς στὴν *Ποιητικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλους, πβ. N. Sherman, 'Virtue and Hamartia', στὸ A. O. Rorty (ἐκδ.), *Essays on Aristotle's Poetics*, Princeton, Princeton University Press, 1992, σσ. 176-196, πὺ μεταφράστηκε πρόσφατα καὶ στὰ ἑλληνικά (A. Oksenberg Rorty (ἐκδ.), *6+1 Δοκίμια γιὰ τὴν ποιητικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη*, μτφρ. Κ. Χατζοπούλου, ἐπιμ. Δ.Ι. Ἰακώβ, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Βάνια, 2006, σσ. 79-112).

14. Ἡ ἠθικὴ διάσταση τῆς ἁμαρτίας τονίστηκε ἀπὸ τὴν ἠθικολογικὴ βικτωριανὴ κοινωνία, εἶχε ὅμως προηγηθεῖ ἡ ἀναγεννησιακὴ καὶ ἡ κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα σχετικὴ ἐρμηνεῖα τῆς ἀπὸ τὸν A. Dacier. Πβ. σχετικὰ T. G. W. Stinton, 'Hamartia in Aristotle and Greek Tragedy', ὁ.π., σημ. 13.

15. Πβ. D. W. Lucas, *Aristotle Poetics*, Oxford, Clarendon Press, 1968, σ. 299.

16. Ἡ μετάφραση στὴν ἀγγλικὴ τῆς ἁμαρτίας ὡς «σφάλματος ἢ ἀδυναμίας» (error ἢ weakness) καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν S. H. Butcher, ἂν καὶ ὁ ἴδιος στὰ δοκίμια πὺ ἀκολουθοῦν τὴ

ὁ ὁποῖος πρότεινε τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ὡς μία ἀνάμεσα στὶς πολλὲς ποὺ θὰ μπροῦσαν νὰ δοθοῦν. Σήμερα ἡ ἄποψη αὐτὴ ἔχει ἀπορριφθεῖ ἀπὸ πολλὲς μελέτες σχετικὲς πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴ ἁμαρτία¹⁷ καὶ ἡ ἐπικρατοῦσα ἄποψη εἶναι ὅτι ἡ ἁμαρτία εἶναι «ἐσφαλμένη κρίση»¹⁸, ποὺ ὅμως δὲν εἶναι ἀπαρρητήτως κατακριτέα ἠθικά. Τέλος, μία τρίτη ἄποψη συνδέει τὴν «ἁμαρτία» μὲ τὴν ἀρχαία ἰδέα ὅτι αὐτοὺς ποὺ ὁ θεὸς ἐπιθυμεῖ νὰ καταστρέψει πρῶτα τοὺς τρελαίνει, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν τριῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη, *Ἰππόλυτος*, *Βάκχαι* καὶ *Ἡρακλῆς*, στὶς ὁποῖες ὁ R. W. Dawe βλέπει τὴν ἀρχαία ἰδέα τῆς *ἄτης*, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν πτώση τῶν τραγικῶν ἡρώων καὶ ὀφείλεται σὲ θεία παρέμβαση¹⁹.

Ἡ Amélie Rortry, στὴ μελέτη της 'The Psychology of Aristotelian Tragedy', θεωρεῖ ὅτι οἱ ἐπικρατέστερες ἀποδόσεις τῆς λέξης *ἁμαρτία* σὲ σχέση μὲ τὴν ἀριστοτελικὴν χρῆση τοῦ ὄρου, δὲν βοηθοῦν, καθότι ἡ λέξη «ἐλάττωμα» ὑπονοεῖ πὼς ἡ ἁμαρτία συνιστᾷ μέρος τοῦ χαρακτήρα τοῦ τραγικοῦ ἥρωα, ὁπότε, μὴ ὄντας αὐτὸς ὑποδειγματικὴ μορφή, δὲν θὰ προκαλοῦσε τὸν ἔλεόν μας. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ *ἁμαρτία*, ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὴν A. Rortry στὴ μελέτη της, δὲν εἶναι ἀκούσια καὶ ἀπολύτως ἐξωγενής, καθότι, ἂν ἦταν, δὲν θὰ προκαλοῦσε φόβο καὶ ἀπόλαυση, ἐνῶ καὶ ἡ ἀπόδοσή της μὲ τὴ λέξη «σφάλμα» ἢ «λάθος» δὲν συλλαμβάνει τὸν χαρακτήρα τῆς ἁμαρτίας ἀλλὰ δίνει ἔμφαση στὴ διανοητικὴ πλευρὰ τοῦ ἥρωα. Ἡ ἴδια, θεωρώντας τὴν ἁμαρτία εἶδος νεοπλασίας τῆς τραγικῆς πράξης, δηλαδὴ παραβάλλοντάς την μὲ τὰ καρκινικὰ κύτταρα ἐνὸς ὑγιοῦς ὀργανισμοῦ, τὴν ἐκλαμβάνει ὡς

μετάφραση τῆς *Ποιητικῆς ἀπορρίπτει* γενικότερα τὴν μεταξὺ τοῦ ἠθικοῦ καὶ καθαρὰ γνωστικοῦ σφάλματος. Πβ. S. H. Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, London, 4η ἐκδ., 1911, σσ. 302-333. (Πβ. τὴ νεότερη ἐκδοση, London, Macmillan, 1984, κυρίως σσ. 316-333). Ἡ πὺ ἐπαρκῆς ἐκθεση τῆς ἄποψης γιὰ τὴν ἁμαρτία ὡς ἐλάττωμα ἢ ἀδυναμία τοῦ χαρακτήρα παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν P.H. Harsh, 'Hamartia Again', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 76 (1945), σσ. 47-58. Ὁ G.A. Grube μεταφράζει τὴν ἁμαρτία καὶ τὸ ἁμάρτημα ὡς «ἐλάττωμα» (flaw) καὶ ἀναφέρει ὅτι «ἡ ἁμαρτία εἶναι ἠθικὴ ἢ νοητικὴ ἀδυναμία» καὶ ὅτι ἓνα ἁμάρτημα «μπορεῖ νὰ εἶναι ἠθικό, νοητικὸ ἢ ἀκόμη φυσικό». (G.A. Grube, *Ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴν ποίηση καὶ τὸ ὕφος*, μτφρ. Γεω. Δ. Χρυσάφης, Ἀθήνα, Ἰνστιτοῦτο τοῦ Βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα, 1995, σ. 63 καὶ 95).

17 Πβ. I. M. Glanville, 'Tragic Error', *Classical Quarterly*, 43 (1949), σσ. 447-56· J.M. Bremer, *Hamartia, Tragic Error in the Poetics of Aristotle and in Greek Tragedy*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1969· D. Daube, *Roman Law*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1969.

18. Πβ. I. Bywater, *Aristotle on Art of Poetry*, Oxford, 1909.

19. Πβ. σχετικὰ R.W. Dawe, 'Some reflections on Ate and Hamartia', *Harvard Studies in Classical Philology*, 72 (1967), σσ. 89-123. Πβ. ἐπίσης J. M. Bremer, *Hamartia: Tragic Error in the Poetics of Aristotle and in Greek Tragedy*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1969.

σφάλμα πὸν διαπράττεται καὶ συνδέεται μὲ τὸ εὐμετάβολο τῆς ἀνθρώπινης μοίρας, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἄγνοια τοῦ τραγικοῦ ἥρωα ὁ ὁποῖος δὲν γνωρίζει τὴν πραγματικὴ του ταυτότητα²⁰. Αὐτὸ εἶναι φανερὸ στὴν περίπτωση τῆς *Φαίδρας*, τῆς ὁποίας τὸ πάθος γιὰ τὸν Ἴππόλυτο τὴν ὀδηγεῖ σὲ ἠθικὸ παράπτωμα πὸν πηγάζει ἀπὸ τὸν χαρακτήρα της ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ξεχνᾷ τὴν ταυτότητά της, ὅτι δηλαδὴ ὁ Ἴππόλυτος εἶναι πρόγονός της, ἐνῶ στὴν περίπτωση τοῦ *Οἰδίοδος Τυράννου*, πὸν ἀποτελεῖ τραγωδία-πρότυπο γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ πλάνη τοῦ τραγικοῦ ἥρωα φαίνεται πὸς δὲν εἶναι «παρὰ νόησιν τῶν πραγματικῶν περιστατικῶν», ὥστε νὰ εἶναι σὲ θέσιν νὰ ἐξηγήσῃ τὰ ποικίλα εἶδη τῶν λανθασμένων ἐπιλογῶν²¹. Ὅπως δὲ ἢ τὴν τραγωδία, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀφορᾷ περισσότερο τὶς πράξεις παρὰ τὸν χαρακτήρα (*ἦθος*)²² καί, παρόλο πὸν χαρακτήρα καὶ πράξη συνδέονται στενά, ὅπως φαίνεται στὴ *Ρητορικὴ* του, ὅπου ὀρίζει τὴ φύσιν τῆς τραγικῆς πράξεως²³, ἐνῶ τὰ τραγικὰ συναισθήματα, ὁ ἔλεος καὶ ὁ φόβος, συνδέονται μὲ τὴν ἀνάμειξη τοῦ ἀκροατηρίου σὲ πάθη τῶν ἡρώων.

Εἶναι βέβαια ἡ ἁμαρτία στὴν ἀριστοτελικὴ *Ποιητικὴ* αὐτὴ πὸν αἰτιωδῶς ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν ἄγνοια στὴν ἀναγνώριση καὶ ἀπὸ τὴν εὐδαιμονία στὴν καταστροφή, καὶ ὡς μηχανισμὸς θέτει σὲ κίνηση τὴν *περιπέτεια* καὶ τὴν *ἀναγνώρισιν* («Ἔστι δὲ περιπέτεια μὲν ἢ εἰς τὸ ἐναντίον τῶν πραττομένων μεταβολή», 14522a 22), ἡ ὁποία εἶναι μεταβολὴ ἀπὸ τὴν ἄγνοια στὴ γνώση («ἀναγνώρισις δέ, ὡσπερ καὶ τοῦνομα σημαίνει, ἐξ ἀγνοίας εἰς γνώσιν μεταβολή», 1452a)²⁴. Λαμβάνοντας ὡστόσο τὴν τραγωδία ὡς μίμηση, ὄχι προσώπων, ἀλλὰ πράξεων καὶ ζωῆς, ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι ὄλη ἡ ἀνθρώπινη εὐτυχία ἢ δυστυχία συνδέεται μὲ τὴν πράξη, γι' αὐτὸ καὶ οἱ ὑποθέσεις τῶν τραγωδιῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες ὀμιλεῖ σὲ κεφάλαιο XIII τῆς *Ποιητικῆς*, μιμοῦνται τὴν

20. Πβ. Α. Ο. Rorty, 'The Place of Psychology in Aristotle's Rhetoric', σὲ J. Cleary (ἐκδ.), *Proceedings of the Boston Area Colloquium in Ancient Philosophy (1991-1992)*, New York, 1992. Πβ. κυρίως Α.Ο. Rorty, 'The Psychology of Aristotelian Tragedy', σὲ Α.Ο. Rorty (ἐκδ.), *Essays in Aristotle's Poetics*, ἐνθ' ἀν., σσ. 1-50, καθὼς καὶ τὴν ἑλληνικὴν μετάφραση σὲ 6+1 *Δοκίμια γιὰ τὴν Ποιητικὴν τοῦ Ἀριστοτέλη*, ἐνθ' ἀν., σσ. 19-52.

21. *Ἠθικά Νικομάχεια*, III, 1110a 28 καὶ Α.Ο. Rorty, *αὐτόθι*, σ. 36.

22. *Ἠθικά Νικομάχεια*, ὁ. π., 1450a 16-20.

23. *Ρητορικὴ*, I, 12, 1372 κ.έ.

24. Πὰ τοὺς ὄρους «περιπέτεια» καὶ «ἀναγνώρισις» καὶ τὴν χρῆσιν τοὺς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, πβ. Paul Turner, 'The Reverse of Vahlen', *The Classical Review*, 9 (1959), σσ. 207-215. Ὅπως ἐπισημαίνει ἡ Martha Nussbaum (M. Nussbaum, *The Fragility of Goodness, Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, ἐνθ' ἀν., σ. 382) ἢ περαιτέρω διερεύνηση τῶν ὄρων αὐτῶν θὰ μᾶς βοηθήσῃ στὴν ἠθικὴ κατανόηση τῶν τραγικῶν ἔργων καὶ τῆς λειτουργίας τῆς τραγωδίας γενικότερα.

ἀλλαγὴ ἀπὸ τὴν εὐτυχία στὴ δυστυχία μέσω τῆς ἀμαρτίας, ἡ ὁποία ὡς εἶδος σφάλματος συνδέεται μὲ τὴν μετριασμένη ἀρετὴ τοῦ ἥρωα καὶ τὶς συνθῆκες ἢ αἰτίες ποὺ προκαλοῦν τὴν ἀμαρτίαν καὶ φέρουν τὴν πτώση τοῦ τραγικοῦ ἥρωα ὡς φορέα δράσης²⁵. Ὅπως ὁ Hey καὶ ὁ Bremer ὑποστηρίζουν, συνδέοντας τὰ ἠθικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὴν *Ποιητικὴ*, ἡ ἀπάντηση βρίσκεται στὴ θεωρία τοῦ μέσου, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀρετὴ εἶναι εἶδος μεσότητας μεταξὺ δύο κακιῶν, «στοχαστικὴ γε οὕσα τοῦ μέσου» (*Ἠθικ. Νικ.*, 110b 28), γι' αὐτὸ καὶ ὅσοι ἀδυνατοῦν νὰ πράξουν αὐτὸ ποὺ πρέπει, ὑποπίπτοντας σὲ ὑπερβολὴ ἢ σὲ ἔλλειψη, δὲν εἶναι «κακοὶ ἢ κακοποιοὶ» ἀλλὰ «ἡμαρτημένοι» (*Ἠθικ. Νικ.*, 1125a 18). Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ ἀμαρτίες συμβαίνουν, ἐπειδὴ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ κάνει ὁ ἥρωας αὐτὸ ποὺ πρέπει, (ἐπεὶ οὖν τοῦ μέσου τυχεῖν ἄκρως χαλεπὸν [1190a 34], ἀφοῦ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Bremer, δὲν εἶναι ἡ πράξη ἠθικὰ μὴ ὀρθὴ ἀλλὰ ἀπλῶς ὁ φορέας δράσης εἶναι αὐτὸς ὁ ὁποῖος «οὐκ ὀρθῶς πράττει»²⁶.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τῆς ἔννοιας τῆς ἀμαρτίας, ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν ὀρισμὸ τοῦ τραγικοῦ ἥρωα, εἶναι πολὺ σημαντικό, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς ὅτι ἀπ' αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἡ ἀντίληψή μας σχετικὰ μὲ τὴν οὐσία τῆς τραγωδίας, ἔτσι ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Οἱ δύο ἐρμηνεῖες τῆς ἀμαρτίας ὡς «ἠθικοῦ σφάλματος ἢ ὡς ἐλαττώματος» ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ ὡς «σφάλματος τῆς κρίσης» ἀπὸ τὴν ἄλλη, ποὺ ἔχουν στὸν ἀγγλόφωνο χῶρο προταθεῖ, ἀντίστοιχα, ἀπὸ τοὺς μεταφραστὲς τῆς *Ποιητικῆς*, Butcher καὶ Bywater, εἶναι πολὺ διαφορετικὲς μεταξὺ τους καὶ ἀνάλογα μὲ τὸ ποιά θὰ υἱοθετηθεῖ ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε μελετητὴ τῆς *Ποιητικῆς* καθορίζεται καὶ ἡ ἀνάλογη θεώρηση τῆς οὐσίας τῆς τραγωδίας²⁷.

Ἐχει σημασία γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ νὰ προσπαθήσει κανεὶς νὰ ἐξετάσει τὴ χρῆση τῆς ἀμαρτίας ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὶς ἠθικὲς πραγματεῖες τοῦ συνολικῶς, ὅπως λ.χ. τόσο στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* ὅσο καὶ στὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια*, γιὰ νὰ δεῖ κατὰ πόσο εἶναι δυνατόν νὰ ἐντοπιστεῖ κά-

25. Πβ. σχετικὰ Ν. Sherman, «Ἀμαρτία καὶ ἀρετὴ», *ὁ.π.*, σ. 91-92.

26. Βλ. T.C.W. Stinton, «*Hamartia* in Aristotle and Greek Tragedy», *ὁ.π.*, σ. 223.

27. Κατ' ἀνάλογο τρόπο, παρατηρεῖται ὅτι καὶ σὲ φιλοσοφικὲς θεωρίες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀρχαία τραγωδία ἡ ἐρμηνεία τῆς ἀμαρτίας καθορίζει τὴν οὐσία τῆς τραγωδίας, ὅπως λ.χ. στὴ ρομαντικὴ θεωρία τοῦ Schelling ἡ ἀμαρτία συνδέεται μὲ τὴ μοῖρα καὶ τοὺς θεοὺς (βλ. S. Halliwell, *The Poetics of Aristotle*, London, Duckworth, 1987, σ. 129), ἐνῶ στὴ θεωρία τοῦ Ἐγγέλου «ὁ οἶκτος μας γιὰ τὸ τραγικὸ πρόσωπο δὲν προκαλεῖται ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς λανθασμένης κίνησης, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶχε ἀποφευχθεῖ· διότι ὁ ἥρωας προβαίνει σὲ πράξη ἠθικὰ δικαιολογημένη καὶ νόμιμη» (βλ. Χ. Μπακονικόλα, *Τὸ Τραγικὸ, ἡ τραγωδία καὶ ὁ φιλόσοφος*, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἀρσενίδη, 1990, σ. 42).

ποια συνέπεια σχετικὰ μὲ τὴ χρήση τοῦ ὄρου στὰ ἠθικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ὅσο καὶ στὴν *Ποιητικὴ* του²⁸. Κατὰ τὸν Otto Hey ἡ λέξη ἀμαρτία μὲ ἠθικὴ σημασία ἀνευρίσκεται ἕξι φορές: μία στὰ *Πολιτικά*, δύο στὴν *Ἀθηναίων Πολιτεία* καὶ τρεῖς στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*²⁹, ἐνῶ κατὰ τὸν Bremer περιορίζονται σὲ πέντε, ἀπὸ τις ὁποῖες ἀφαιροῦνται ἀπ' αὐτὸν οἱ ἀναφερόμενες ἀπὸ τὸν Hey στὰ *Πολιτικά* καὶ προστίθενται δύο ἀπὸ τὴν *Ρητορικὴ*. Στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, ἡ ἀμαρτία ἀπαντᾷ πέντε φορές καὶ μία ἕκτη φορὰ σὲ σχέση μὲ τὴν ἐκφραση παιδικαὶ ἀμαρτίαι, κάτι ποῦ δὲν ἀφορᾷ στὴν παρούσα διερεύνηση, ἐνῶ ἡ λέξη ἀμάρτημα ἀπαντᾷ δύο φορές³⁰. Στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* ἡ ἀμαρτία χρησιμοποιεῖται μὲ τρεῖς διαφορετικὲς σημασίες, καὶ σὲ σχέση μὲ τις πράξεις τοῦ τραγικοῦ ἥρωα, ὅπως ἐπισημαίνει ἡ Glanville, ὡς σφάλμα στὸν πρακτικὸ συλλογισμό, ὡς ἐσφαλμένη πράξη, ποῦ ὀφείλεται σὲ ἀκρασία, καὶ ὡς πράξη ποῦ ἀντίκειται στὸν ὀρθὸν λόγον (1115b 5, 119a 34)³¹. Ἐνα ἐνδεικτικὸ παράδειγμα ποῦ ἐνισχύει ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τὴν ἄποψη τοῦ Bywater σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση τῆς ἀμαρτίας ὡς «σφάλμα τῆς κρίσης» βρίσκουμε στὸ 1110b 24-30 τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, ὅπου ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ: «ἕτερον δ' ἔοικεν καὶ τὸ δι' ἄγνοιαν πράττειν τοῦ ἀγνοοῦντος· ὁ γὰρ μεθύων ἢ ὀργιζόμενος οὐ δοκεῖ δι' ἄγνοιαν πράττειν ἀλλὰ διὰ τι τῶν εἰρημένων, οὐκ εἰδὼς δὲ ἀλλ' ἀγνοῶν. Ἀγνοεῖ μὲν οὖν πᾶς ὁ μοχθηρὸς ἃ δεῖ πράττειν καὶ ὧν ἀφεκτέον, καὶ διὰ τὴν τοιαύτην ἀμαρτίαν ἄδικοι καὶ ὄλως κακοὶ γίνονται». Στὸ χωρίο αὐτὸ ἡ ἀμαρτία σαφῶς ἀναφέρεται στὸ ἀγνοεῖ καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λάβει καμία ἄλλη σημασία ἐκτὸς ἀπὸ «σφάλμα τῆς κρίσης». Ἀμέσως στὴν ἐπόμενη παράγραφο ἡ ἀγνοία ἀναλύεται σὲ σχέση μὲ τὰ καθόλου καὶ τὰ καθ' ἕκαστα, δηλαδή μὲ τοὺς γενικοὺς κανόνες συμπεριφορᾶς καὶ μὲ τις συγκεκριμένους συνθήκες κάτω ἀπὸ τις ὁποῖες ἔγινε ἡ συγκε-

28. Πβ. P. Van Braam, 'Aristotle's Use of ἀμαρτία', *Classical Quarterly*, 6 (1912), σσ. 266-72, ὅπου ἡ σχετικὴ ἀπόδειξη τῆς συνέπειας ἀνάμεσα στὰ ἠθικὰ ἔργα καὶ τὴν *Ποιητικὴ* καθὼς καὶ ἡ παράθεση παραδειγμάτων ἀπὸ τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*. Παραδείγματα ἀπὸ τὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* βρίσκει κανεὶς στὸ I.M. Glanville, 'Tragic Error', *Classical Quarterly*, 43 (1949), σσ. 447-56. Βλ. ἀκόμη, T.C.W. Stinton ('*Hamartia* in Aristotle and Greek Tragedy', ἐνθ' ἀν., σσ. 221-254) γιὰ σύνδεση τῆς ἀμαρτίας μὲ τὴν ἀκρασίαν. Ἡ ἀμαρτία στὴ *Ρητορικὴ* μὲ τὴν σημασία τοῦ διανοητικοῦ σφάλματος ἀπαντᾷ στὸ 1374b 6. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ ἄρθρα ὑποστηρίζουν μὲ ἐπιχειρήματα τὴν ἄποψη τοῦ Bywater.

29. Βλ. O. Hey, 'Amartia', *Philologus*, LXXXIII (1928), σσ. 1-17 καὶ σσ. 137-63, ἰδίως σσ. 140, 149, 153-4, 157. Βλ. σχετικὰ μὲ τις ἀναφορὰς αὐτές, *Πολιτικά*, 1336a 2 καὶ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1107a 15, 110b 29, 1119a 34.

30. Βλ. *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1110b 24-30, 1115b 13-17, 1142a 20-23, 1142b 6-11, 1148a2-4, 1135b 11-25, 1137b 13-19.

31. I. M. Glanville, 'Tragic Error', *Classical Quarterly*, XIII (1949), σσ. 4-57.

κρινόμενη πράξη. Ἡ κακία λέγεται ἐδῶ ὅτι προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἄγνοια τοῦ ἄδει πρᾶττειν, ἄποψη πού ἀκολουθεῖ τὴν παλαιὰ σωκρατικὴ διδασκαλία ὅτι «ἡ ἀρετὴ εἶναι γνῶσις»³².

Ὁ Butcher³³ ἀποδίδει ὡστόσο στὴν ἁμαρτία μία εἰδικὴ σημασία. Ὅπως γράφει, «ἡ ἠθικὴ ἁμαρτία μὲ ὅλη τὴ σημασία τῆς λέξεως, εἶναι ἓνα σφάλμα ἢ λάθος, ὅπου ἡ πράξη εἶναι συνειδητὴ καὶ σκόπιμη, ἀλλὰ ὄχι προμελετημένη. Τέτοιες εἶναι οἱ πράξεις πού διαπράττονται σὲ κατάστασι θυμοῦ ἢ πάθους». Πρὸς ἐνίσχυση τῆς ἄποψής του αὐτῆς ἀναφέρει τὸ παραπάνω χωρίο ἀπὸ τὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια λέγοντας: «Στὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια III, 1, 1110b 6 ὁ ἄνθρωπος πού δρᾷ σὲ κατάστασι θυμοῦ ἢ μέθης δρᾷ ἀγνοῶν καὶ οὐκ εἰδῶς, καὶ ὄχι δι' ἄγνοιαν, οἱ πράξεις του, ἐπομένως, εἶναι ἁμαρτήματα»³⁴. Ὅμως παρόλα αὐτά, ὁ Butcher δὲν ἀναφέρεται σ' ὄλο τὸ παράδειγμα καὶ ἔτσι, κατὰ τὴ γνώμη μου, παρερμηνεύει τὴν ἔννοια τοῦ ἀγνοῶν. Ὁ ὀργιζόμενος καὶ ὁ μεθύων, στὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο θεωροῦνται ὡς μοχθηροὶ καὶ ἡ μετοχὴ ἀγνοῶν στὴν περίπτωσι αὐτῆ χρησιμοποιεῖται στὴν εὐρύτερη ἔννοιά της μὲ ἀναφορὰ στὴν καθόλου ἄγνοια, ἡ ὁποία καθιστᾷ τὴν πράξι ἐκούσια. Δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο μέσα στὸ χωρίο πού νὰ μᾶς ἀποδεικνύει ὅτι οἱ πράξεις ὁποιοῦδήποτε πού εἶναι ὀργισμένος ἢ θυμωμένος, ἢ πράξεις πού συντελέστηκαν σὲ κατάστασι θυμοῦ ἢ πάθους, θεωροῦνται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς ἁμαρτήματα καὶ ἐπομένως ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Butcher ἀποδεικνύεται λανθασμένη³⁵.

Ἀντιθέτως, στὸ χωρίο V, 8, 1135b-25 τοῦ πέμπτου βιβλίου τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων –ὅπου, ὡς γνωστόν, ἐξετάζεται ἐκτενῶς ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης– ἡ ὀρθὴ διάκρισι ἀνάμεσα στὸ ἀμάρτημα καὶ στὸ ἀδίκημα προσδιορίζεται μὲ ἀκριβεία, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει ἀνάμεσα σὲ τρία εἶδη λαν-

32. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Δ.Ν. Κούτρας, «Ὁ Σταγίριτις ὁμιλεῖ συγκεκριμένα γιὰ δύο εἶδη ἄγνοιας: α) τὴν καθόλου καὶ β) τὴ μερικὴ. Ἡ καθόλου ἢ γενικὴ ἄγνοια ἀνάγεται εἰδικότερα στὴν ἠθικὴ ποιότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ δηλώνει τὴν ἄγνοια πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἠθικῆς εὐαισθησίας καὶ ἀναφέρεται σὲ ἀνθρώπους μὲ ἠθικὴ ἀναξιότητα (μοχθηρία) καὶ φαύλους. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν ἄγνοια ὁ Ἀριστοτέλης τὴν κατακρίνει καὶ θεωρεῖ ὑπεύθυνο προσωπικὰ καὶ ὑπαίτιο τὸν φαῦλο ἐξ ἴσου, ὅπως ἀκριβῶς θεωρεῖ ὑπεύθυνο τὸν ἐνάρετο γιὰ τὸ ἦθος του. Ἀντίθετα ὁ φιλόσοφος δικαιολογεῖ καὶ θεωρεῖ συγγνωστό τὸ ἄλλο εἶδος τῆς ἄγνοιας, τὴ μερικὴ ἄγνοια, πού ὀφείλεται στὴν ἐπίδρασι τοῦ ποτοῦ ἢ τοῦ πάθους τῆς ὀργῆς καὶ προπαντὸς στὴ μὴ συνειδητοποίηση τῶν ἐξωτερικῶν εἰδικῶν περιστάσεων πού στοιχειοθετοῦν τὴν πράξι». (Βλ. Δ. Ν. Κούτρα, *Ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους*, Ἀθήνα, 2002, σ. 35).

33. Πβ. S.H. Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry*, London, 1894, σ. 318.

34. S.H. Butcher, *αὐτόθι*.

35. Πβ. σχετικὰ P. Van Braam, 'Aristotle's Use of ἁμαρτία', *Classical Quarterly*, 6 (1912), σσ. 266-267.

θασμένων πράξεων ἢ βλαβῶν), δηλαδή ἀτύχημα, ἀμάρτημα καὶ ἀδίκημα³⁶: «ταῦτα γὰρ βλάπτοντες καὶ ἀμαρτάνοντες ἀδικοῦσι μὲν, καὶ ἀδικήματά ἐστιν, οὐ μέντοι πῶς ἀδικοὶ διὰ ταῦτα οὐδὲ πονηροί· οὐ γὰρ διὰ μοχθηρίαν ἢ βλάβη· ὅταν δ' ἐκ προαιρέσεως, ἀδικὸς καὶ μοχθηρὸς» (1135b 22). Παρόμοια ἄποψη βρίσκει κανεὶς καὶ στὴ *Ρητορικὴ* στὸ 1374b 6-10, ὅπου γίνεται σαφῆς διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἀμαρτήματα, ἀδικήματα καὶ ἀτυχήματα, τὰ ὁποῖα συνδέονται καὶ μὲ διαφορετικὰ εἶδη εὐθύνης: «καὶ τὸ τὰ ἀμαρτήματα καὶ τὰ ἀδικήματα μὴ τοῦ ἴσου ἀξιοῦν, μηδὲ τὰ ἀμαρτήματα καὶ τὰ ἀτυχήματα· [ἔστιν] ἀτυχήματα μὲν <γὰρ> ὅσα παράλογα καὶ μὴ ἀπὸ μοχθηρίας, ἀμαρτήματα δὲ ὅσα μὴ παράλογα καὶ μὴ ἀπὸ πονηρίας, ἀδικήματα δὲ ὅσα μήτε παράλογα ἀπὸ πονηρίας τὲ ἐστίν· τὰ γὰρ δι' ἐπιθυμίαν ἀπὸ πονηρίας»³⁷. Μὲ τὴ λέξη ἀτύχημα προσδιορίζεται ἡ ἀτυχία, τὸ ἀτύχημα προσδιορίζεται μὲ τὴ λέξη ἀμάρτημα τὸ σφάλμα ἀντιστοιχεῖ στὸ λάθος, ἐνῶ μὲ τὴ λέξη ἀδίκημα, ἡ ἀδικη πράξη, χαρακτηρίζεται ἡ ἀδικία, τὸ ἔγκλημα. Οἱ ἀδικες πράξεις (ἀδικήματα) ὅπωςδήποτε ἐξαιροῦνται ἀπὸ τὴ συζήτηση τῆς *Ποιητικῆς*, ἀφοῦ τὸ ἐνδιαφέρον ἐμφανῶς ἐστιάζεται ἀποκλειστικὰ στὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἀτυχήματα (ἀτυχήματα) καὶ σφάλματα (ἀμαρτήματα)³⁸. Ἀναφορικὰ μὲ τὰ ἀτυχήματα, στὸ 1110b 32-1111a 15 τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιπλέον ἀναφέρει ὡς χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀναγνωρίσεως –ὅπως καὶ στὸ 1454a 5-7 τῆς *Ποιητικῆς*– τὴν περίπτωση τῆς Μερόπης στὴν τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη *Κρεσφόντης*, ἡ ὁποία λόγω ἀτυχήματος, παραλίγο νὰ σκοτώσει τὸν γιό της ἔχοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν ἐχθρὸς, ἀλλὰ τὸν «ἀναγνώρισε» ἐγκαίρως³⁹. «Ὅταν ἡ πράξη γίνεται λόγω λανθασμένης πλη-

36 «Τριῶν δὴ οὐσῶν βλαβῶν τῶν ἐν ταῖς κοινωνίαις, τὰ μὲν μετ' ἀγνοίας ἀμαρτήματά ἐστιν, ὅταν μήτε ὄν μήτε ᾧ μήτε οὐ ἔνεκα ὑπέβαλε πράξῃ· ἢ γὰρ οὐ βάλλειν ἢ οὐ τούτῳ ἢ οὐ τοῦτον ἢ οὐ τοῦτου ἔνεκα ᾗθη, ἀλλὰ συνέβη οὐχ οὐ ἔνεκα ᾗθη, οἷον οὐχ ἵνα τρώσῃ ἀλλ' ἵνα κεντήσῃ, ἢ οὐχ ᾧ, ἢ οὐχ ᾧ. ὅταν μὲν οὖν παραλόγως ἢ βλάβη γένηται, ἀτύχημα· ὅταν δὲ μὴ παραλόγως, ἄνευ δὲ κακίας, ἀμάρτημα (ἀμαρτάνει μὲν γὰρ ὅταν ἡ ἀρχὴ ἐν αὐτῷ ἢ τῆς αἰτίας, ἀτυχεῖ δ' ὅταν ἔξωθεν)· ὅταν δὲ εἰδῶς μὲν μὴ προβουλευσας δέ, ἀδίκημα, οἷον ὅσα τε διὰ θυμὸν καὶ ἄλλα πάθη, ὅσα ἀναγκαῖα ἢ φυσικὰ συμβαίνει τοῖς ἀνθρώποις» (*Ἠθικ. Νικ.*, 1135b 11-22).

37. Ὁ W. Phys Roberts στὴ μετάφραση τῆς *Ρητορικῆς* (*Rhetorica*, στὸ W. D. Ross (ἐκδ.), *The Works of Aristotle*) μεταφράζει τὰ ἀμαρτήματα ὡς 'errors of judgement', δηλ. ὡς «σφάλματα τῆς κρίσεως». Καὶ ὁ W. D. Ross στὸ βιβλίο του *Aristotle*, London, 1923 (μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ ΜΙΕΤ, Ἀθήνα, 1991) ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη τοῦ «σφάλματος τῆς κρίσεως».

38. Βλ. G. F. Else, *Plato and Aristotle on Poetry*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1986, σ. 148.

39. Ὁ Albin Lesky ἀναφέρει ὅτι στὴν τραγωδία αὐτὴ τοῦ Εὐριπίδη, τὸν *Κρεσφόντη*, «ὁ ἥρωας κόντευε νὰ σκοτωθεῖ ἀπὸ τὴν μητέρα του, γιατί στὴν ἐξέλιξη τῆς πλοκῆς παρουσιάζοταν σὰν φονιάς τοῦ ἑαυτοῦ του». (A. Lesky, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας*, μτφρ. Ἀ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Ἀφοὶ Κυριακίδη, 1988, σ. 547).

ροφορίας και ἀντιβαίνει τὰ ὅρια τῆς λογικῆς ἐξήγησης, τότε εἶναι ἀτύχημα, ἐνῶ, ὅταν τὸ ἀτυχές ἀποτελεσμα ἀντιβαίνει τὴν κοινὴ λογικὴ και δὲν ἐπιδέχεται λογικῆς ἐξήγησης εἶναι ἀμάρτημα.

Ἄν, ἐπομένως, συγκρίνουμε τὴν ἀριστοτελικὴ χρήση τῆς ἀμαρτίας στὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια μὲ τὸ χωρίο τῆς Ποιητικῆς (κεφ. 13), ὅπου ὀρίζεται ὁ χαρακτήρας τοῦ ἰδανικοῦ ἥρωα μιᾶς τραγωδίας, θὰ ὀδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ χρήση τῆς ἐννοίας τῆς παραγράφου αὐτῆς δὲν μπορεῖ νὰ δώσει καμία ἄλλη ἐρμηνεία στὸν ὄρο ἀμαρτία ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴν τοῦ «σφάλματος τῆς κρίσης». Ἀναφέρεται σαφῶς ὅτι παρόλο πὸν ὁ τραγικὸς ἥρωας πρέπει νὰ προκαλεῖ τὸν ἔλεο και τὸ φόβο⁴⁰, ὁ ἔλεος προκαλεῖται ἀπὸ ἀνάξια δυστυχία και ὁ φόβος ἀπὸ αὐτὸν πὸν εἶναι ὅμοιος μὲ μᾶς· και ἀκόμη πὸν ὁ ἥρωας πρέπει «μῆτε ἀρετῆ διαφέρων και δικαιοσύνη μῆτε διὰ κακίαν και μοχθηρίαν μεταβάλλων εἰς τὴν δυστυχίαν ἀλλὰ δι' ἀμαρτίαν τινὰ» (Ποιητικῆ, 1453a 9-10).

Ἔχουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν ἴδια ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀμαρτία και τὴν κακία, ὅπως και στὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια (VII, 4, 1148a 2), ὅπου διαπιστώνουμε ὅτι, ἂν ὁ ἔλεος προκαλεῖται ἀπὸ ἀνάξια δυστυχία, τότε δὲν εἶναι δυνατὸν ἡ ἐννοία τῆς ἀμαρτίας νὰ ὑπονοεῖ ὀποιαδήποτε ἠθικὴ ἐνοχὴ, ὀσοδήποτε μικρὴ. Ὀπωσδήποτε, ὁ ἥρωας δὲν πρέπει νὰ ἀποτελεῖ πρότυπο ἀρετῆς, ἀλλὰ νὰ εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἀνθρώπινος. Ὀμως, ἀπὸ τὴ στιγμή πὸν θὰ καταστεῖ ἠθικὰ ὑπεύθυνος μὲ ὀποιονδήποτε τρόπο για τὴν πράξη πὸν προκαλεῖ τὴ δυστυχία του, ἡ κακοτυχία του δὲν εἶναι ἀνάξια του. Αὐτὸ, πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία, ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τῆς τραγωδίας, τὸ νὰ ὑποφέρει δηλαδὴ κανεὶς χωρὶς νὰ ἔχει ἠθικὴ ἐνοχὴ. Παρόλο ὀμως πὸν ὁ ἥρωας ὑποφέρει χωρὶς νὰ ἔχει ἠθικὴ ἐνοχὴ, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνας ἥρωας πὸν ἔχει καταπονηθεῖ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ, ἔξωθεν, ἀλλὰ –σὲ συμφωνία μὲ τὴν διάκριση πὸν ἔχει γίνεο στὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια– ὁ ἥρωας ὑποφέρει, γιατί «ἡ ἀρχὴ ἦν ἐν αὐτῷ τῆς αἰτίας».

Ἡ τραγικὴ ἰδέα βασίζεται ἀναμφίβολο τόσο στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἥρωας εἶναι ὁ φορέας, ἡ αἰτία για τὴν καταστροφὴ του, ὀσο και στὸ ὅτι ἡ καταστροφὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνα ἀτύχημα πὸν συμβαίνει σ' ἓνα μεμονωμένο πρόσωπο, ἀλλὰ μία φυσικὴ συνέπεια καθαρῶς ἀνθρώπινων πραγμάτων, ἀφοῦ τὸ λάθος τοῦ ἥρωα πρέπει νὰ ἐκπροσωπεῖ ἓνα λάθος πὸν νὰ εἶναι καθολικῶς ἀνθρώπινο (φόβος δὲ περὶ τὸν ὀμοιον). Ἄλλὰ ποιὸ εἶναι πολὺ πὸν καθολικῶς

40. «Ἔστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεωσ σπονδαίας και τελείας, μέγεθος ἐχούσης, ἠδυσμένω λόγῳ, χωρὶς ἐκάστω τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρώντων και οὐ δι' ἀπαγγελίας, δι' ἐλέου και φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιοῦτων παθημάτων κάθαρσιν» (Ἀριστοτέλη, Ποιητικῆ, 1449b 24-28).

ἀνθρώπινο ἀπ' ὅ,τι ἔνα λάθος κρίσης, δηλ. ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ μυστηριώδη σύνθεση αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ὅπως λέει, ὁ γελωτοποιὸς στὸν Ἄμλετ⁴¹: «Οἱ σκέψεις μας εἶναι δικές μας, οἱ σκοποὶ τους καθόλου δικοί μας»⁴². Κατὰ αὐτὴν τὴν ἔννοια ὑπάρχει ἐπίσης στενὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἁμαρτίαν καὶ τὴν τραγικὴ ἔννοια τῆς ὕβρεως⁴³ στοὺς παλαιότερους Ἑλληνες δραματογράφους: ἡ διανοητικὴ ὕβρη τοῦ ἀνθρώπου νὰ βασιίζεται στὶς πηγές τοῦ νοῦ του γιὰ νὰ καθοδηγεῖ τὴ ζωὴ του, μία ροπὴ πὺ φέρει περισσότερο σκοτάδι παρὰ φῶς, ὅπως χαρακτηριστικὰ λέει ὁ Αἰσχύλος στοὺς Πέρσες (στ. 821-22): «ὕβρις γὰρ ἐξανθοῦσ' ἐκάρπωσε στάχυν/ ἄτης, ὅθεν πάγκλαυτον ἐξαμᾶ θέρος».

Ὅπωςδήποτε ἡ ἔννοια τῆς ἁμαρτίας, κρινόμενη στὸ πλαίσιο τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ποιητικῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλη, παρουσιάζει προβλήματα ἐρμηνείας, πὺ ἀπασχόλησαν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπασχολοῦν τοὺς μελετητὲς τοῦ ἔργου του. Ἡ ἁμαρτία, εἴτε θεωρηθεῖ «ἠθικὸ ἐλάττωμα» εἴτε «σφάλμα κρίσης», εἴτε συνδεθεῖ μὲ τὴν ἄγνοιαν, τὴν ἀκρασίαν ἢ τὴν τύχην, συνιστᾶ κεντρικὸ θέμα τῆς τραγωδίας καὶ ἀπασχολεῖ τὸν Ἀριστοτέλη τόσο στὴν θεωρία του γιὰ τὴν ποιητικὴ τέχνη ὅσο καὶ στὴν ἠθικὴ φιλοσοφία του. Στὴν ἑλληνικὴ τραγωδία οἱ ἀγαθοὶ ἄνθρωποι παρουσιάζονται ὡς εὐάλωτοι σὲ ἠθικὰ σημαντικὲς ἀνατροπὲς καὶ μέσα ἀπὸ τὴν πλοκὴ καὶ τὰ προκαλούμενα συναισθήματα τοῦ ἐλέου καὶ τοῦ φόβου⁴⁴, τὰ ὅποια συνδέονται μὲ τὸ κοινὸ, ἐπέρχεται ἡ κάθαρσις ἀλλὰ καὶ «τὸ παράδοξο τῆς εὐχαρίστησης τοῦ τραγικοῦ», τὸ ὅποιο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὴν ἐποχὴ μας ὀδήγησε σὲ πιοκίλες θεωρήσεις καὶ ἐρμηνεῖς⁴⁵. Τὸ τραγικὸ, ὡς ἐπικοινωνία μὲ τὴν ἀνθρώπινη ὀδύνη καὶ δυστυχία, συνδέει τὴν τραγικὴ πράξη μὲ τὴν εὐδαιμονία, ὑπενθυμίζει τὸ πόσο εὐάλωτος εἶναι ὁ ἄνθρωπος καὶ πῶς ἡ πτώση τοῦ τραγικοῦ

41. 'You lie out on't, sir, and therefore 'tis not yours. For my part, I do not lie in't, yet it is mine' (W. Shakespeare, *Hamlet, Prince of Denmark*, στ. 119-121, στὸ *The Alexander Text, The Complete Works of William Shakespeare*, Harper Collins, Glasgow, 1994, σ. 1118). Γενικότερα γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ Ἄμλετ μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ τραγωδία, πβ. K. Eden, 'Hamlet and the Reaches of Aristotelian Tragedy', στὸ *Poetic and Legal Fiction in the Aristotelian Tradition*, ἔνθ' ἀν., σσ. 176-183.

42. Πβ. P. Van Braam, ὁ.π., σ. 271.

43. Πβ. N.R. E. Fisher, *Hybris, Study in the Values of Honour and Shame in Ancient Greece*, Warminster, 1992.

44. Πβ. N. Sherman, *Making a Necessity of Virtue, Aristotle and Kant on Virtue*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, σσ. 247-248.

45. Πβ. Θ. Παρισάκη-Πανναράκη, «Τὸ παράδοξο τῆς εὐχαρίστησης τοῦ τραγικοῦ», Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, περίοδος Β', Θεσσαλονίκη (1985-1988), σσ. 153-169.

ήρωα όφείλεται σέ *άμαρτία* (1453a 8-10)⁴⁶. Τόσο ή Nancy Sherman όσο και ή Amélie Rorty, όπως παλαιότερα ό T.C.W. Stinton, με άναλυτική έπιχειρηματολογία και με παραδείγματα από τραγωδίες, όπως λ.χ. ό *Οιδίπους Τύραννος*, αί *Τραχίνιαι* και ό *Ιππόλυτος*, άναφέρονται στην ήθική όσο και στη γνωστική σημασία του όρου *άμαρτία*, έννοια που συνδέεται με την τραγική δράση αλλά και με τις έκούσιες και άκούσιες πράξεις του τραγικού ήρωα, οί όποϊες γίνονται *βία ή δι' άγνοιαν* αλλά και *διά θυμόν ή έπιθυμίαν*, προκαλώντας την μεταβολή τής τύχης του και τόν προβληματισμό τών θεατών για τή φύση τής συμφορᾶς ή για τις άρετές που βρίσκονται στον πυρήνα του έλέους. Τό κατά πόσον είναι δυνατόν ή άπλή θέαση, άκόμη και τών καλύτερων τραγωδιών, νά μάς όδηγήσει στην άρετή, ή νά μάς μεταβάλλει ριζικά, είναι άμφίβολο. Οί άρετές, όμως, άποκτῶνται συνήθως μέσα από τόν έθισμό και τή μίμηση και ή τραγωδία έπιτελεϊ τόν σκοπό της, όντας *μίμησις πράξεως*⁴⁷. Έπομένως, ή *Ποιητική* χρειάζεται νά ιδωθει ως ή συνέχεια τής άριστοτελικής ήθικῆς και τής πολιτικῆς φιλοσοφίας⁴⁸, άφοϋ συνεχίζει τή συζήτηση για τήν πόλη και τήν όργανωμένη κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα. Τόσο τὰ *Ηθικά Νικομάχεια* όσο και τὰ *Πολιτικά* βλέπουν τήν ζωή τής πόλης συνυφασμένη με τήν άρετή με τήν όποία μπορεί κανείς νά έπιτύχει τήν εύδαιμονία. Η τραγωδία καθιστᾶ φανερό τόν άναπόδραστο χαρακτήρα τής είμαρμένης, που μπορεί νά άνατρέψει καταστάσεις, άναδεικνύει τή σχέση άρετῆς και εύδαιμονίας, και ύποδεικνύει τήν ύπευθυνότητα για τις έπιλογές και τις πράξεις μας⁴⁹.

46. M. C. Nussbaum, 'Tragedy and Self-sufficiency: Plato and Aristotle on Fear and Pity', στο A. O. Rorty (έκδ.), *Essays on Aristotle's Poetics*, ένθ' άν., σσ. 261-290, ιδίως σ. 278.

47. Πβ. A.O. Rorty, 'The Psychology of Aristotelian Tragedy', ένθ' άν., σ. 37 κ.έ.

48. Πά τήν ήθική διάσταση του ποιητικού λόγου στην άρχαία έλληνική τραγωδία γενικότερα, καθώς και στους σοφιστές, πβ. Δ. Ίακώβ, *Η ποιητική τής άρχαίας έλληνικῆς τραγωδίας*, έκδ. ΜΙΕΤ, Άθήνα, 1998, και Τ. Πενζοπούλου-Βαλαλά, «Ρητορική και ποιητική στον Γοργία», στο Δ.Ν. Κούτρας, *Περί ποιητικῆς και ρητορικῆς τέχνης κατ' Άριστοτέλη*, Άθήνα, Έταιρεία Άριστοτελικών Μελετῶν «Τό Λύκειον», 2003, σσ. 279-305.

49. Πβ. A. Kosman, 'Acting: Drama as the Mimesis of Praxis', στο A. O. Rorty (έκδ.), *Essays on Aristotle's Poetics*, ένθ' άν., σσ. 1-72.